

הבעש"ט ו'מחברתו הטהורה' היחס לנשים בסיפורת החסידית

רבקה דביר גולדברג

ספר שבחי הבעש"ט¹, שיצא לאור בשנת 1815 והיה הראשון מבין קובצי הסיפורת החסידית שנדפס, משקף את ההוויה החסידית בראשיתה, בעיקר בחוגו של ר' ישראל בעל שם טוב, מייסד החסידות (1700–1760). בין הדפסתו של ספר זה להדפסתם של כל שאר קובצי הסיפורת החסידית מפרידה תקופה של כחמישים שנה, שבה לא נדפס כל קובץ של סיפורים חסידיים.² אף שכל שאר קובצי

1 ספר שבחי הבעש"ט יצא לאור במהדורות רבות. על המהדורות השונות החל מן המהדורה הראשונה, שיצאה בקאפוסט תקע"ה, עיינו: י' רפאל, 'שבחי הבעש"ט', ארשת ב (תש"ד), עמ' 377-358; ג (תשכ"א), עמ' 441-440. מאז יצאו לאור עוד שלוש מהדורות חשובות: ב' מינץ (עורך), שבחי הבעש"ט, תל אביב תשכ"ה; י' מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט, פקסימיל מכתב יד, ירושלים תשמ"ב; וא' רובינשטיין (עורך), שבחי הבעש"ט מהדורה מוערת ומבוארת, ירושלים תשנ"ב. המובאות במאמר זה הן מתוך מהדורה זו. עוד על הספר, עריכתו ומהדורותיו עיינו: מ' רוסמן, 'לתולדותיו של מקור הסטורי: ספר שבחי הבעש"ט ועריכתו', ציון נח ב (תשנ"ג), עמ' 175-214. על ספר שבחי הבעש"ט, בשונה משאר הסיפורת החסידית, נכתבו מחקרים רבים. ראו בין השאר: י' דן, 'שבחי הבעש"ט', בתוך: הנ"ל, הסיפור החסידי, ירושלים 1975, עמ' 64-131; א' רובינשטיין, 'סיפורי התגלות בספר "שבחי הבעש"ט"', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 157-186; ז' גריס, 'בין ספרות להיסטוריה: הקדמות לדיון ועיון בשבחי הבעש"ט', טורא, ג (1994), עמ' 166-169; א' ריינר, 'שבחי הבעש"ט: מסירה, עריכה, הדפסה', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ד, חטיבה ג, כרך שני, עמ' 145-152; ע' אטקס, 'ספר שבחי הבעש"ט כמקור היסטורי', בתוך: הנ"ל, בעל השם, הבעש"ט: מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים 2000, עמ' 217-265.

2 ראו: י' דן, 'חמישים שנות שתיקה', בתוך: הנ"ל, הסיפור החסידי, (לעיל, הערה 1), עמ' 189-195.

הסיפורת החסידית הושפעו במידה ניכרת מספר זה, קיימים בכל זאת קווים בולטים המבדילים אותו משאר הקבצים.

ספר שבחי הבעש"ט מתייחד בין השאר במידת המרכיבים הלא ריאליים המופיעים בסיפורים. דוגמה בולטת היא סיפור ראשיתו של הבעש"ט ויותר מזה – סיפור הוריו טרם לידתו. סיפור זה הוא היחיד מבין הסיפורים על חיי הצדיקים הכתוב יותר בז'אנר המעשייה מאשר בז'אנר האגדה³ המאפיין את שאר הסיפורים: יש בסיפור לידתו של הבעש"ט מלכים ונסיכות, מלחמות וארמונות ומרכיבים נוספים הקיימים לעתים בסיפוריהם של צדיקים, כמו למשל סיפורי ר' נחמן מברסלב, אך לעולם לא בסיפורים על צדיקים. גם שכיחותם של מופתים שמחוץ לגדר הטבע המופיעים בספר זה גדולה באופן יחסי משכיחותם ביתר הקבצים.⁴

מקובל לראות בסיפורים החסידיים על הצדיקים 'סיפורי שבחים'⁵ כפי שכותב יוסף דן: 'חלק גדול מן הספרות הסיפורית החסידית הוא ספרות של "שבחים", כלומר הגיוגרפיה, סיפורי קדושים, המספרת על גדולת הגיבור החסידי ומייחסת לו מעשי נפלאות וכוחות עליונים בממדים מיתיים'.⁶ על המרכיבים המאפיינים סיפורים על גיבורי תרבות נכתב רבות,⁷ והיו גם ניסיונות לבנות תבנית המאפיינת

3 האבחנה בין אגדה למעשייה היא על פי תורת הז'אנרים של הספרות העממית שמקורה במחקריהם של האחים יאקוב ווילהלם גרים, בראשית המאה העשרים. האגדה (sage, legend) היא 'סיפור-עם המעוגן בזמן הסטורי ידוע ובמקום גיאוגרפי מוגדר, ואשר שומעיו או קוראיו רואים בו התרחשות שאירעה באמת' (ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים 1994, עמ' 22). המעשייה (folktale, fairy tale) לעומתה, מתרחשת בעל-זמן ועל-מקום ואינה עוסקת בדרך כלל בבני אדם פשוטים אלא במלכים ונסיכות. ראו גם: ע' שנהר, סיפורים משכבר, חיפה תשמ"ו, עמ' 14-15.

4 לעומת זאת מצויים כאן גם הרבה מרכיבים היסטוריים וגאוגרפיים. עיינו: A. Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History', in: *History and Theory* 27 (1988), pp. 119-159

5 על ספרות השבחים ראו: י' דן, 'לתולדותיה של "ספרות השבחים"', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי א (תשמ"א), עמ' 82-100.

6 דן, הסיפור החסידי, (לעיל, הערה 1), עמ' 29.

7 ראו: L. Raglan, 'The Hero of Tradition', in: A. Dundes (ed.), *Study of Folklore*, N.J 1965, pp. 142-157. בהקדמתו למאמר זה מביא דנדס סקירה מקיפה על מחקר תבנית דמות הגיבור (שם, עמ' 142-144). רגלן מציג במאמר שמונה-עשרה דמויות של

גיבור תרבות יהודי.⁸ מתוך סיפורי שבחים המתארים את דמותו של גיבור תרבות אין ללמוד הרבה על אישיות חד-פעמית כלשהי. כפי שטוען יוסף דן: 'במקרים רבים ניתן בנקל להחליף שמו של גיבור סיפור אחד בשמו של גיבור סיפור אחר, שמו של צדיק חסידי בחכם ימי ביניים ולהפך, מבלי לשנות אף פרט אחד בגוף הסיפור'.⁹ הדבר העיקרי הניתן ללמוד מעצם קיומם של מרכיבים 'הרואיים' אלה בסיפור חיים הוא יחס ההערצה, יחס של 'גיבור תרבות' שניתן לאותה דמות בתודעת העם. יחס זה קיים בחסידות באופן בולט כלפי הבעש"ט בלבד והוא ניכר במיוחד בספר שבחי הבעש"ט. הסיפורים בשאר הקבצים מתמקדים במידה רבה יותר בפרטים יומיומיים ושוליים מחיי הצדיקים, באמירותיהם ובהנהגותיהם ואילו סיפורים הבנויים על פי הדגם המאפיין גיבורי תרבות הם מועטים ביותר, ולעתים קרובות – אצל חלק ניכר מן הצדיקים, כמו למשל צדיקי פשיסחא-קוצק – הם כמעט ואינם קיימים כלל.¹⁰

דבר נוסף המייחד את ספר שבחי הבעש"ט מכל שאר קובצי הסיפורת החסידית הוא מקומן של הנשים והיחס אליהן. בספר זה בולטות דמויות רבות של נשים, החל בנשים שסבבו את הבעש"ט בחייו: אמו, אשתו ובתו, וכלה בנשים שנכנס בהן 'דיבוק' או נשים נוכריות שעסקו בכשפים. בולט גם ריבויין של נשים הפונות אל הבעל שם טוב ונזקקות לישועתו ולעצותיו. במאמרו 'נשים בספר שבחי

גיבורים בני תרבויות שונות, ביניהם: אדיפוס ותיזאוס, משה ואליהו, זיגפריד וארתור. למרות מגוון התרבויות ראוי לציין כי רובן המכריע של הדמויות הנזכרות במאמר הן מן המיתולוגיה היוונית והרומית.

8 ד' נוי, 'ר' שלום שבזי באגדת העם של יהודי תימן', בתוך: י' רצהבי (עורך), בואי תימן, מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 106-131; תמר אלכסנדר, "קדוש" ו'חכם' – האר"י והרמב"ם בסיפורי-עם, מחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ג, (תשנ"ב), עמ' 29-64. ניסיון לבחון דמות מן התנ"ך על פי תבנית דמות הגיבור של רגלן ראו: י' זקוביץ, חיי שמשון, ירושלים תשמ"ב, עמ' 230-231.

9 דן, (לעיל, הערה 5), עמ' 85. תמר אלכסנדר שחקרה סיפורים על שתי דמויות יהודיות שהן במידה רבה מנוגדות זו לזו בדרכן ובעולמן – האר"י והרמב"ם – מצאה סיפורים רבים המשותפים לשתי הדמויות: '... בסיפור העממי ההבדל בין שתי דמויות אלו אינו כה גדול [...]. כך, נוכל למצוא סיפורים מקבילים על הרמב"ם ועל האר"י, למרות שמבחינה היסטורית ומהותית הם מייצגים שני קטבים שני חשיבה' (אלכסנדר, שם, עמ' 29).

10 הדיון בדמות הגיבור מהווה חלק ממחקר מקיף יותר הודן במאפיניו של הסיפור החסידי. מחקר זה עתיד אי"ה להתפרסם במסגרת אחרת.

הבעש"ט¹¹ קובע גדליה נגאל כי הסיפורים שבהם נזכרות נשים בספר זה הם כשישית מכלל הסיפורים בספר, דבר היכול ליצור את הרושם כי נשים תופסות מקום נכבד בסיפורת החסידית. אך בחינה של שאר קובצי הסיפורים, אלו שנדפסו כחמישים שנה ויותר אחרי שבחי הבעש"ט, משנת 1864 ואילך, מעלה תמונה שונה לחלוטין, ולפיה מקומן של הנשים בספרות זו קטן בהרבה. אמנם גם בספרים אלו ניתן למצוא דמויות נשיות בעלות ייחוד ועניין, אך אלו נדירות ביותר. אם בשבחי הבעש"ט הנשים מצויות בשישית מן הסיפורים שבקובץ, בשאר הקבצים החסידיים מקומן קרוב יותר לאחד משישים...

בספר שבחי הבעש"ט יש דמויות של נשים התופסות מקום מרכזי בחטיבות של סיפורים. דמות בולטת אחת היא זו המכונה 'די פרומע ריבעלע' (ריבל'ה החסודה) שהבעש"ט ראה בעיני רוחו אור עליון שורה עליה.¹² קריאה ראשונה בטקסט מציגה את הבעש"ט באור שלילי, כשהוא לועג לריבל'ה בבואו לעיירה. אך קריאה עמוקה יותר מגלה כי יש כאן ניסיון מצד הבעש"ט להעמיד אישה זו כדוגמה לאידאל הרוחני החסידי החדש: בעיני העולם, האור העליון שורה על ריבל'ה בזכות מעשי הצדקה והחסד שהיא עושה, שכן כדברי האנשים היא 'עסקנית במצוות', וזהו האידאל הדתי המתאים לאישה בעולם המסורתי. אולם הבעש"ט, באמצעות הניסיון לפגוע בה בדבריו, מביא להבלטת המעלה האמיתית שלה בעיניו – ביטול גמור של קליפת ה'אני' של האדם: 'ולא עשו בה הדברים האלה שום רושם מחמת שהיתה מחזקת במידות ענוה ושפלות מאד ממש כעפר'.¹³ גם בשיחה נוספת ביניהם, העוסקת בתפילה על רופא שחלה והיה ידוע כאדם בעל חטאים, מדגים הבעש"ט דרך דמותה של ריבל'ה את האידאל החסידי של לימוד זכות על כל אדם: 'ובאמת שהבעש"ט שמע הקיטרוג אשר עליו למעלה וחזר לפניה הקיטרוג כדי שתמליץ עליו זכות...'¹⁴ דמות בולטת נוספת היא אשת ר'

11 ג' נגאל, 'נשים בספר שבחי הבעש"ט', מולד ו (תשל"ד), עמ' 138-145 [= הנ"ל, מחקרים בחסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 365-378].

12 שבחי הבעש"ט, עמ' 165-167. על סיפורה של 'די פרומע ריבעלע' ראו גם: ד' ביאל, 'קריאה פמיניסטית בטקסטים חסידיים', בתוך: ר' לוי מלמד (עורכת), הרימי בכח קולך, ת"א 2001, עמ' 136-138.

13 שבחי הבעש"ט, עמ' 166. על ביטול האני כאידאל החסידי ראו: ר' אליאור, 'יש ואין – דפוסי יסוד במחשבה החסידית', בתוך: מ' אורון, ע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל לזכר אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 53-74.

14 שבחי הבעש"ט, שם.

אברהם המלאך שחייה וחלומותיה מהווים חטיבה חשובה בספר,¹⁵ וכן 'טובעלע', אשתו של אחד מגדולי העשירים בפולין שהייתה חסידה נלהבת של הבעש"ט¹⁶ ונשים רבות נוספות המצויות במרכזם או בשוליהם של סיפורים רבים.

גם היחס הכללי לנשים שונה במידה רבה בספר זה מן המצוי בשאר קובצי הסיפור החסידי. באופן מיוחד בולט תיאור יחסו החיובי של הבעל שם טוב עצמו לאשתו בפרט ולנשים בכלל. יחסו המיוחד של הבעל שם טוב לאשתו מתגלה כבר מתיאור המפגש הראשון ביניהם. הבעל שם טוב, במסווה של אדם פשוט שבפשוטים, עם הארץ ובור גמור, בא לר' גרשון, תלמיד חכם ומקובל ידוע מן העיר ברודי ומבקש לשאת לאישה את אחותו, ששודכה לו על ידי אביהם המנוח שלא בידיעת האח.¹⁷ האישה מסכימה מיד מתוך אמונה שלמה בהחלטת האב המנוח, אך האח מתנגד ונלחם בגיס המוזר בתקיפות רבה עוד שנים רבות אחר כך. הבעש"ט אינו מסתפק בהסכמת האישה ומבקש לשתפה בסוד ייעודו הרוחני: 'וקודם החופה אמר הבעש"ט שרצונו שמקודם ידבר עם אשתו כמאמר רז"ל [אסור לאדם שיקדש את האישה עד שיראנה, קידושין מא ע"א]. אף שלפי חז"ל יש צורך בראייה בלבד, ביקש הבעש"ט לדבר עמה; כבר מלכתחילה יש חיפוש אחרי קשר יותר עמוק ופנימי. 'וידבר עם אשתו בסתר, ויגלה לה האמת האיך ומה הכל כאשר לכל; וישבע אותה שלא תגלה מזה כלל ואף שיעברו עלי' עידן ועידין אשר תהי' בדחקות גדול'.¹⁸ הבעש"ט רואה באשתו מן ההתחלה שותפה לחיים במלוא המובן כולל שיתופה בסוד הרוחני הגדול הכמוס מכל שאר העולם.¹⁹ הנישואין מתקיימים

15 ראו על כך במאמרי: 'קולו של מעיין תת-קרקעי: דמותה של אישה מבעד לסיפור החסידי', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כ"א (תשס"א), עמ' 27-44. ראו גם: ביאל, (לעיל, הערה 12), עמ' 139-143.

16 שבחי הבעש"ט, עמ' 267.

17 שם, עמ' 49-50.

18 שם, עמ' 51.

19 קיים גם סיפור על צדיק אחר שביקש לדבר עם אשתו בחדר מיוחד כנגד שידולי משפחתה להיפרד ממנו, ואולם, מערכת היחסים שבין בני הזוג וחילופי הדברים ביניהם שונים לחלוטין: ר' יצחק מוורקי (1779-1848) ניסה לשכנע את אשתו שלא תקבל גט ממנו כעצת אביה כיוון שהוא עתיד להיות רבי 'בימים הבאים על אלפים חסידים, וממילא יהי' לך זאת לכבוד ותהיי מוכתרת בכתר הרבנות כי יהיו קוראים אותך (רעבעצין) או רבנית וגם יהי' לך הרבה תכשיטים אבנים טובות ומרגליות...'. (ג"ע סטשווסקי, גדולת מרדכי וגדולת הצדיקים, ורשה תרצ"ד, סימן עו).

בניגוד גמור לדעת האח והחל ממפגש ראשון זה נרקמת בין השניים מערכת יחסים שהיא יחידה במינה מבחינת ביטויי השותפות הקיימים בין איש לאשתו בסיפורת החסידית כולה. אף כאן אין לצפות כמובן לרומן עשיר ומפותח; הסיפור החסידי הוא כדרכו מזערי ומרומז, אך מתוך המעט שמתגלה בולט הקשר הרוחני ותחושת החברות ההדדית בין בני הזוג.

כפי שהזהיר אותה הבעש"ט מלכתחילה, השניים חיו בבדידות ובעוני שנים רבות בתקופה שבה הבעש"ט היה עדיין בהסתר, במסווה של אדם פשוט, בור ועם-הארץ. הם התפרנסו רוב הזמן מן הטיט שהוא חפר ושהיא מכרה. כל אותו הזמן סירבה אשתו לעזבו על אף הלחץ והנידוי מצד משפחתה. 'וגיסו ר' גרשון מקוטב ה' מחזיקו לעם הארץ ולבור והיה מפתה את אחותו להתגרש ממנו ולא רצתה כי היתה יודעת ממנו אבל לא גילתה לשום אדם'.²⁰ כאשר התקרב זמן הגילוי של הבעש"ט²¹ הגיע אחד מתלמידי אחיה לביתם ונאלץ למרות רצונו להישאר לשֵׁבֶת בביתו הדל של אותו 'עם הארץ'. כאן, על פי הסיפור, מתגלה האישה כשותפת-סוד לבעלה והיא מחפה עליו מתוך תחושה עמוקה של שותפות:

...ובתוך כך ראה [התלמיד] והנה אשת הבעש"ט עושה י"ב חלות ויתפלא מאד ויאמר לאשתו: למה לך י"ב חלות, ותשב לו: אם בעלי עם הארץ, מה בכך, אדם כשר הוא וכאשר ראיתי אחי עושה קידוש על י"ב חלות אני עושה לבעלי ג"כ. וישאל אותה אם יש אצלם מרחץ ותאמר: יש וגם בית הטבילה. ויאמר: למה לכם בית הטבילה? ותאמר: בעלי הוא אדם כשר והולך בכל יום למקוה...²²

מתוך הסיפור ניכר כי האישה נהנית מן ההצגה, מהעמדת הפנים המיתממת המעידה על שותפות מלאה בין בני הזוג החולקים ביניהם סוד כנגד שאר העולם.²³

20 שבחי הבעש"ט, עמ' 64.

21 על סיפורי הגילוי ראו: א' רובינשטיין, 'סיפורי התגלות בספר "שבחי הבעש"ט"', עלי ספר ו-ז (תשל"ט), עמ' 186-157. אף שמדובר בסיפורים שונים, העיקרון הסיפורי בהם הוא אחד: יציאה פתאומית מכיסוי לגילוי, ממעמד נחות ודחוי למעמד גבוה ונערץ.

22 שבחי הבעש"ט, עמ' 57-56.

23 ראו גם נגאל (לעיל, הערה 11), עמ' 142.

תחושת השותפות שבין השניים חורגת מספר שבחי הבעש"ט ומופיעה גם בספרים אחרים, וגם שם בולטת מערכת יחסים זו ביחס לדמויות אחרות. כך בסיפור הקרוי 'מעשה נוראה ונפלאה ממר"ן האלקי הבעש"ט זללה"ה' המופיע בספר עטרת יעקב וישראל,²⁴ סיפור שנדפס מאוחר יותר בשינויים קלים גם בספר ידוע יותר, התגלות הצדיקים.²⁵ בסיפור זה מתוארת התרחשות מעניינת:

בשבת קודש [...] שנת תקי"ז [1757] אחרי סעודת שחרית הלך הרב החסיד זצלה"ה (הוא הבעש"ט) לישון שינת ש"ק כדרכו וכעניינו. ומחברתו הטהורה מרת חנה זללה"ה גם היא הלכה לשכב על מיטתה. וכמו שעה ומחצה נתעוררה הצנועה משנתה מחמת ששמעה קול גדול מבעלה משנתו. וקמה והלכה בזרזות גדול למשכב בעלה הבעש"ט וקראה בקול גדול: ישראל, ישראל...²⁶

הבעש"ט מתעורר ומודה לאשתו שהחזירה אותו לחיים מ'עליית נשמה'²⁷ שהייתה לו, מבקש ממנה לקרוא ל'חברים' ומספר להם את אשר אירע לו בחזונו בעולמות העליונים.

לכאורה, זהו תיאור ביתי פשוט וטריוויאלי אך למעשה זוהי סצנה שאין דומה לה בסיפורת החסידית. גם הביטוי 'מחברתו הטהורה', וגם הקריאה של האישה בשמו הפרטי של הבעל-הצדיק: 'ישראל, ישראל', הן תופעות שאין להן מקבילות

24 'הגר וי' ברגר, עטרת יעקב וישראל, לבוב תרמ"א.

25 ש"ג רוזנטל, התגלות הצדיקים, ורשה תרס"ה, סיפור א. שני הבדלים קלים נוגעים לעניינינו: בנוסח המאוחר מכונה אשת הבעש"ט פעמיים בכינוי 'רבנית': 'ומחברתו הטהורה הרבנית מרת חנה' ו'נתעוררה הרבנית הצנועה משנתה'; כמו כן נמחק הביטוי זללה"ה המופיעה לאחר שמה של האישה בנוסח הקדום. בשני הבדלים ניתן לראות בבירור מגמה של שמרנות בולטת המתפתחת בחסידות הממוסדת.

26 עטרת יעקב וישראל, (לעיל, הערה 24), נג.

27 'עליית נשמה' היא חוויה מיסטית בעלת עוצמה רבה של פריצת גבולות העולמות באמצעות התעלות רוחנית. על עליות הנשמה אצל הבעש"ט עיינו: ע' אטקס, תנועת החסידות בראשיתה, תל אביב 1998, עמ' 28-31; הנ"ל, בעל השם, (לעיל, הערה 1) פרק ג: מנהיג של כלל ישראל; ופרק ד': הבעש"ט כמיסטיקן וכבעל בשורה בעבודת ה'; מ' רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, ירושלים 1999, עמ' 144-146; ר' אליאור, חירות על הלוחות, ירושלים 1999, עמ' 97-93. ראו גם: ג' נגאל, "עליית נשמה" בסיפור החסידי, בתוך הנ"ל, הסיפור החסידי והחגים, ירושלים תשס"ב, עמ' 21-27.

בסיפורת החסידית ואין ספק שהן מעידות על קרבה מיוחדת ששרתה בין בני הזוג. ההתרחשות כולה – אירוע רוחני עשיר ומפורט מן העולמות העליונים, מסופרת כאן בלי כל הפרדה בינה לבין ההתרחשות הביתית-האינטימית שבין השניים.²⁸ אירועים נוספים המלמדים על קרבה בין הבעש"ט לאשתו נזכרים במילים מועטות בעיקר בספר שבחי הבעש"ט.²⁹

מתוך התיאורים בסיפורים השונים – ואין חשיבות לשאלה אם הם נאמנים לחלוטין למציאות או לא – החזרה העקבית של הדברים דווקא ביחס לבעש"ט ואשתו ולא אצל דמויות אחרות,³⁰ מעידה כי אף אם הפרטים אינם מדויקים – רוח הדברים נכונה ונחשפת כאן מערכת יחסים יפה, חמה ותומכת בין בני הזוג.

גם יחסו של הבעש"ט לבתו אדל, ששמה נלקח לדבריו מן הפסוק 'אש דת למו' (דברים לג, ב),³¹ היה ללא ספק קרוב וחס יותר מאשר יחסו לבנו צבי; וההערכה והקרבה ביניהם ניכרות היטב, בניגוד לצדיקים אחרים בסיפורת החסידית, שאצלם הבנות אינן נזכרות כלל ובוודאי לא כבעלות זיקה רוחנית כלשהי לאביהן

28 לעומת תיאור זה בו מודה הבעש"ט לאשתו שהשיבה אותו לעולם הארצי, בספר שבחי הבעש"ט מובא סיפור שבו הבעש"ט דווקא גוער בבתו אדל שהזכירה לו את זמן האכילה ובכך גרמה לקטיעתה של החוויה האקסטטיבית בה היה שרוי. עם זאת גם שם אין להתעלם מהפנייה המרוכזת לבתו: 'בתי בתי מה עשית לי'. על הפרשנויות השונות ליחסו של הבעש"ט לבתו המתבטא באירוע זה עיינו: נגאל, (לעיל, הערה 11), עמ' 143, ולעומתו: ע' רפפורט-אלברט, 'על הנשים בחסידות', בתוך: ד' אסף (עורך), צדיק ועדה, ירושלים 2001, עמ' 521.

29 ראו: שבחי הבעש"ט, עמ' 54-55; 76-77; 125; 231.

30 מדובר בעיקר בדמויות של צדיקים אחרים כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסיפורת החסידית, אך כך המצב גם בסיפורים על גיבורי תרבות אחרים, יהודיים וכלליים. דב נוי (לעיל, הערה 8, עמ' 113) הבוחן את מכלול הסיפור העממי העוסק בר' שלום שבזי, מדגיש כי אין אנו יודעים דבר על אשתו ועל נישואיו. גם במחקרה של תמר אלכסנדר העוסק בדמות הרמב"ם והאר"י בסיפור העממי (לעיל, הערה 8), אין נזכרת כלל אשת הגיבור ולא מיוחסת חשיבות כלשהי למערכת היחסים שבינה לבין הגיבור. דווקא בסיפורים על גיבורים קדומים יותר בעולם היהודי במקרא (האבות) ובמדרש (ר' עקיבא), ניתנת חשיבות לאישה שלצד הגיבור ולמערכת היחסים שביניהם. גם בסיפור חייהם של הגיבורים הקלאסיים הנזכרים אצל לורד רגלן (לעיל, הערה 7), החשיבות שבאיזכור נישואיו של הגיבור באה בדרך כלל רק מתוך כך שהוא נושא לאישה את בת השליט (או את אלמנתו) ובכך מבסס את שלטונו.

31 שבחי הבעש"ט, עמ' 183.

הצדיק.³² באחדים מן הסיפורים על מסעו של הבעש"ט לארץ-ישראל – מסע שספק אמנם אם התקיים בפועל אך הסיפורים עליו הם בעלי משמעות ודינמיקה משלהם³³ – מתלווה אליו במסעו בתו אדל, והיא השותפה והמסייעת לו בנדודיו הפיזיים והרוחניים.³⁴ חשיבות פרט זה בסיפור אינה, כאמור, אם הוא התקיים אכן במציאות, אלא בעצם הצגת האפשרות שהדמות הקרובה המתלווה לצדיק במסעו היא דווקא אדל בתו, ולא איש מבין תלמידיו וחסידיו.³⁵

עניין מיוחד יש בבחינת יחסו של הבעש"ט כלפי נשים אחרות. על פי המסופר, יחסו של הבעש"ט כלפי נשים זרות – ומה שמוזר יותר, אף כלפי נשים חוטאות³⁶ – הוא יחס של הבנה ושל אמפטיה. לפעמים מדובר בעברות קלות של הנשים, כגון הרהורי עברה בבית הכנסת שהביאו להיווצרותם של כוחות מזיקים (לצים).³⁷ במקרה זה, מטיל הבעש"ט את עיקר האחריות דווקא על הגבר, החזן, המנסה לפתות את הנשים בקולו. בספר מצויים אף סיפורים על נשים שעברו עברות חמורות יותר, וסטו במפורש מדרך הישר – וגם כלפיהן מגלה הבעש"ט יחס של אמפטיה יוצאת מגדר הרגיל.³⁸ לעתים עושה הבעש"ט מאמץ מיוחד, אף בנסיעה

32 חריג בולט הוא הצדיק ר' יהודה צבי מראזדוויל (ראזלא, 1791-1847) שהיו לו בנות בלבד. הסיפור החסידי מתאר בעוצמה רבה את שברון לבו במות עליו בתו הינדה: 'בעת אשר בתו הצדיקת מרת הינדא ע"ה שכבה על ערש דוי קודם פטירתה שאל אביה הקדוש מראזדאל כמעט בכל רגע על מעמדה כי מאד היתה חשובה בעיניו'. ל' ברגר, עשר קדושות, מערכה ז סימן ט.

33 על פעולתם של סיפורים בתולדות האומה ועל הדינמיקה המיוחדת להם, גם כשהם מעלים דברים והתרחשויות שלא אירעו במציאות, ראו: רפפורט-אלברט, (לעיל, הערה 4).

34 מ"ל רודקינסון, עדת צדיקים, למברג תרכ"ד, סימן ג; מ"מ בודק, מעשה צדיקים, למברג תרכ"ד, סימן ה; קהל חסידים, למברג תרכ"ה, עמ' ט-י. עצם העובדה שבסיפורים אלה אדל היא זו המתלווה למסעו לארץ-ישראל (רק היא וסופרו ר' צבי נזכרים בתיאורי נסיעותיו לארץ-ישראל), ראויה לציון. ברור כי היא מופיעה בסיפורים אלו כדמות המקורבת אליו ביותר. לצורך השוואה, אל ר' נחמן במסעו הידוע לארץ-ישראל התלווה תלמידו וחברו ר' שמעון.

35 עיינו גם: רפפורט-אלברט, (לעיל, הערה 28), נספח ב, עמ' 521-523.

36 המילה 'חוטאות' מכוונת תמיד לחטאים מיניים.

37 שבחי הבעש"ט, עמ' 154. וראו נגאל, (לעיל, הערה 11), עמ' 139.

38 נראה כי יש לכך קשר ליחסו הסלחני במיוחד של הבעש"ט לחוטאים בכלל, וראו גם הדברים המובאים משמו לאחר המרת הדת של יעקב פראנק וקהלו: 'שמעתי מהרב דקהלתינו שאמר הבעש"ט שהשכינה מיללת ואומרת כל זמן שהאבר מחובר יש תקוה שיהיה לו איזה רפואה

ארוכה באמצעות 'קפיצת הדרך', בסיפורים שעניינם נשים (באחד זו עגונה ובאחר אלמנה) שקיימו יחסי אישות עם גויים. הבעש"ט מגלה הבנה לנסיבות הידרדרותן, והוא מוציאן ממקומן ודואג לשיקומן הפיזי והרוחני.³⁹

גישה זו שונה מאוד מן הגישה המצויה לרוב בסיפורי צדיקים מאוחרים יותר. ברובם המכריע של הסיפורים העוסקים בניאוף ובעברות מיניות מכל הסוגים בספרים שמחוץ לשבחי הבעש"ט, האשמה מוטלת בדרך כלל באופן גורף על הנשים: הן הנאשמות, הן המפתות והן המחטיאות, והכתוב אינו חוסך בביטויים קשים כדי לתאר את גודל אשמתן.⁴⁰ דומה כי בכל הסיפורת החסידית כולה אין למצוא מקרה נוסף מלבד אצל הבעש"ט שבו יש יחס של אמפטיה והבנה למצוקתה של אישה שחטאה.

בסיפור החסידי המאוחר אין למצוא כמעט נשים המוצגות כקורבן לניצול מיני. לעומת זאת ניתן למצוא סיפורים לא מעטים על נשים המפתות גברים לדבר עברה. במקרים רבים מדובר בנשים עשירות המפתות גברים: ר' יהושע השל מאפטא (1748–1825) מזמין לעדות מת הטוען כי פותה לעברה תחת לחץ ואיומים על ידי אשתו של גביר;⁴¹ אדונית פנויה מבעל מפתה סוחר למדן ויפה-תואר.⁴² כן מצויים סיפורים רבים על גברים צדיקים ויראי-שמים, העומדים בגבורה מול ניסיונות הפיתוי של נשים חמדניות וחסרות-בושה. סיפורים אלו מזכירים במידה רבה את סיפור יוסף ואשת פוטיפר: משמו של ר' אלימלך מליז'נסק (1717–1786) מסופר על אשת פונדקאי שנעלה אותו בביתה בעודו

וכשחותכין האבר אין לו תקנה עולמית כי כל אחד מישראל הוא אבר מהשכינה' (שבחי הבעש"ט, עמ' 95).

39 שם, עמ' 212-213; 300-303. ראו גם נגאל, (לעיל, הערה 11).

40 ג' נגאל, הסיפורת החסידית, ירושלים 1981, עמ' 153: 'סיפורים על ניאוף זנות, מהם המתארים את האישה כצד החוטא, ומהם – את הגבר [...] ברם נראה כי הנטייה להציג את האישה באור שלילי חזקה יותר.'

41 מ"ל רודקינסון, *עדת צדיקים* (לעיל, הערה 34), סי' 13.

42 י' לנדא, *זכרון טוב*, פיטרקוב תרנ"ב, ה. תיתכן זיקה בין סיפור זה לבין סיפור 'האדונית ורוכל' של עגנון. על הופעת קטעים מתוך ספר *זכרון טוב* ביצירות עגנון ראו: ג' נגאל, 'השימוש במקורות חסידיים בכתבי עגנון', בתוך: הנ"ל, *מחקרים בחסידות*, ירושלים תשנ"ט, כרך ב עמ' 329; וכן הנ"ל, 'יסודות חסידיים באחת מיצירות עגנון', שם, עמ' 341.

צעיר, כשהיה בדרכו אל המגיד ממזריץ, ותבעה אותו לדבר עברה.⁴³ על ר' מנחם מנדל מרימנוב (נפטר 1815) מסופר סיפור דומה, כשהיה בדרכו אל ר' אלימלך מליז'נסק.⁴⁴ גם על ר' הירש לייב מאליק (נפטר 1811) מסופר שנאלץ לישון בפונדק בדרך, והפונדקאית תבעה אותו לעברה. ר' הירש לייב קורא את פרשת סוטה והאישה מתה מיתה משונה כפי המתואר בפרשה.⁴⁵ על החוזה מלובלין (1815–1745) קיימות גרסאות סיפוריות רבות המספרות על כך שבדרכו לר' אלימלך מליז'נסק בימי נעוריו, ניסתה בעלת פונדק או אישה אחרת לפתותו. בחלק מן הנוסחים הסתבר לו, לאחר שעמד בפיתוי, 'שהכל דמיון כדי לנסותו'.⁴⁶

נטייתם של צדיקים להטיל כתם באישה, בולטת באופן מיוחד ואף טרגי כשמדובר בנשותיהם שלהם: החוזה מלובלין ביקש, כמו הבעש"ט, לקיים את דברי חז"ל ולראות פני כלתו לפני החופה, אך הוא חזה בה 'ערוות דבר' עוד לפני החופה וסירב לחיות עמה. אין בסיפור עדות לחילופי דברים כלשהם בין השניים.⁴⁷ ר' צדוק הכהן מלובלין (1823–1900) ראה את אשתו, שעבדה לפרנסת המשפחה בפונדק, כשהיא מחליפה דברים עם גבר זר, ומיד עזב את הבית ונדד למאה רבנים

43 א"ז שטרן, שיחות יקרים, סטמר תרצ"ז, סימן סא. הסיפור מסופר על ידי ר' אלימלך מליז'נסק לר' משה לייב מסאסוב.

44 י' קאמעלהאר, אם לבינה, למברג 1909, עמ' יג; א"ש מיכלזון, אהל אלימלך, פרמישל תר"ע, סימן קפב.

45 'ותבעה אותו ברוב פתוי ופיוסים... והתחיל הרב לקרות את הפ' סוטה. ויהי כאשר קרא שם, כן נתקיים באשה הנ"ל. וצבתה בטנה ונפלה ירכה. ועד אור הבוקר מתה במיתה משונה...'. מ"מ בודק, מפעלות הצדיקים, למברג תרכ"ו, כח.

46 לנדא, זכרון טוב, (לעיל, הערה 42), סימן כ; מעשיות ושיחות צדיקים, למברג תרנ"ה, עמ' 37; י"מ מידימוב, נפלאות חדשות, פיטרקוב תרנ"ז עמ' 12; י"ד הירש, אמונת צדיקים, ורשה תר"ס [=הנ"ל, קהל חסידים החדש, לבוב תרס"ב] סימן קל"א; י' סופר, סיפורי יעקב, חלק א, הוסיאטין תרס"ד, סימן ל"א; ד"ב ארמן, דברים ערבים, מונקץ' תרס"ג, פרק ז, סימן יב; אוהל אלימלך, (לעיל, הערה 44), סימן קכב. על מקרים נוספים ראו: ג' נגאל, (לעיל, הערה 40), פרק ו: 'חיי חטא', עמ' 153–164.

47 על החוזה ואשתו הראשונה מצויים נוסחי סיפור רבים ובולט הגיוון בסימן הטומאה שדחה את החוזה מכלתו: בספר סיפורי יעקב, (לעיל), עמ' ל"א; וכן בספר אוהל אלימלך (לעיל) – כל פעם בראותו אותה היא 'פירסה נידה'. על פי מעשיות ושיחות צדיקים (לעיל), וכן על פי אמונת צדיקים (לעיל) וסיפורי צדיקים החדש (פיטרקוב תרס"ט–תר"ע) – ראה על פניה תמונת ש"ו [שתי וערב]. עפ"י דברים ערבים (לעיל) – 'לא הוטבה בעיניו כי אין לה צלם ה' על פניה'. על פי חלק מן המקורות מאוחר יותר המירה אותה נערה את דתה.

שיכתבו לו היתר לגרשה למרות רצונה.⁴⁸ ר' נפתלי מרופשיץ (1760–1827) שראה את אשתו מתקשטת לפני הראי, אמר לה שבעיניו היא גם בלא הקישוט. כשענתה לו שהיא רוצה להיות יפה גם בעיני אחרים – עזב את הבית ואילצה לקבל גט כריתות.⁴⁹

האם יש קשר בין חוסר ההתחשבות והניכור שבין ר' נפתלי ואשתו לבין צמצום ההתייחסות לנשים בסיפורים המסופרים עליו? שאלה זו מעניינת דווקא לגבי ר' נפתלי, כיוון שאחת הדמויות שלגביהן בולט במיוחד היעדר הסיפורים על-אודותיה, היא דווקא אמו של ר' נפתלי מרופשיץ, הרבנית מרת בילא. שני רסיסי סיפורים קצרים עליה מעוררים עניין וסקרנות רבה לגבי הדמות העומדת מאחוריהם:

הרבנית מרת בילא בת הגה"ק וכו' [ר' יצחק הלוי אשת הגה"ק ר' מנחם מנדל אבד"ק לינסקא] היתה אשה משכלת ומלומדת ושמעתי כי בשבת הראשון אחרי נישואיה עם הגאון הנז' הלכה אמה עמדה להתפלל בביהכ"ס כמנהג היהודים די בכל אתר ואתר. ואמרה כי זה פי' הפס' בתהילים: שמחתי באומרים לי בית ה' נלך [...] היינו: אני אשמח במה שאמר לי בעלי: הרי את מקודשת לי' כי עי"ז בית ה' נלך. אוכל לילך להתפלל בבית הכנסת.⁵⁰

וסיפור נוסף הבולט אף הוא בחריפותו:

48 י' בקמייסטר, סיפורי נפלאות מגדולי ישראל, ירושלים חש"ד, סימן שא. על פי המסופר במקום אחר העלילו מתנגדיו ושונאיו בעיירת חותנו, וולדבקה, על אשתו, ור' צדוק שהיה אז צעיר מאוד לימים (כבן שבע-עשרה או שמונה-עשרה), פרש מאשתו בלי שניסה אף לחקור את העניין ודרש שתקבל ממנו גט. האישה סירבה ור' צדוק יצא למסעו הידוע להשיג היתר מאה רבנים כדי שיוכל לשאת אישה אחרת, אף שהראשונה לא הסכימה לקבל גט. מסעו זה הוא שקירבו לחסידות (ש' אונגר, תולדות הכהן, לובלין תרפ"ד, עמ' 21-22).

49 ארמן, דברים ערבים, (לעיל, הערה 46), חלק ב, פרק ר' נפתלי מרופשיץ, סימן א. על חייו ופועלו של ר' נפתלי מרופשיץ ראו: י' שלמון, 'ר' נפתלי צבי הורוויץ מרופשיץ – קווים ביוגרפיים', בתוך: ר' אליאור, י' ברטל, ח' שמרוק (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין, ירושלים 1994, עמ' 91-110.

50 א"ש מיכלזון, אהל נפתלי, למברג תרע"א, סימן י"א. מסיפור זה ניתן כמובן ללמוד כי באותו מקום ובאותה תקופה רק נשים נשואות הלכו לבית הכנסת.

פ"א בעש"ק הביא לה דיג אחד דג גדול למכור ורצ' בעבורו סך גדול והלכה לשאול את פי בעלה הגה"ק הנזכר אם תקנה אותו. ואמר לה לבל תקנה באמרו כי יהיה חילול ה' גדול בעיני ההמון אשר רב עני כמוהו יקנה דג גדול בעד סך רב כזה. אולם הצדיקת הנז' לא השגיחה על דבריו וקנתה את הדג ההוא. בליל שבת כאשר העלו את הקערה עם הדגים על השולחן חפש הרב הנז' בהקערה ושאלה אותו הרבנית: בעלי מה תבקש? ואמר לה כי הוא מחפש את הכבד מן הדג. וענתה ואמרה: במקום שיש חילול השם אין חולקין כְּבֵד לרב.⁵¹

שני סיפורים קצרים אלו מוכיחים מעבר לכל ספק כי אישה זו הייתה דעתנית וחריפה במידה יוצאת מגדר הרגיל. ואולם אותם שני רסיסי סיפור הם כמעט כל הידוע לנו אודותיה. האם יש להיעדר זה קשר ליחסו של ר' נפתלי מרופשיץ⁵² לאשתו ולנשים בכלל?

סיפור קשה של נטישה וחוסר התחשבות תהומיים מסופר לגבי תכנון המסע לארץ-ישראל של ר' נחמן מברסלב (1772-1810):⁵³

וכאשר שמעה אשתו זאת [על כוונתו לנסוע לארץ-ישראל] שלחה בתה אליו לשאול אותו איך אפשר לו להניח אותם, מי יפרנסם והשיב כך: את [הבת] תסעי למחתנך, אחותך הגדולה יקח אחד אותה להיות בביתו משרתת קטנה שקורין ניאנקע, אחותך הקטנה יקח אחד אותה לביתו מצד רחמנות ואמך תהיה משרתת קעכין [מבשלת], וכל מה שבביתי אמכר הכל על הוצאת הדרך.⁵⁴

51 שם, סימן י"ב.

52 ושל אביו, ר' מנחם מנדל מלינסק, כיוון שגם אביו היה, על פי המסופר, מעורב בגירושו של בנו מאשתו הראשונה. עיינו: דברים ערבים, (לעיל, הערה 46).

53 על נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל (1798-1799) עיינו: א"י גרין, בעל היסורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב, תל אביב 1981, עמ' 69-95. מקורות רבים נוספים על נסיעה זו ראו: ד' אסף, ברסלב, ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים 2000, עמ' 172-177.

54 שבחי הר"ן, לבוב תרכ"ד, סדר הנסיעה שלו לארץ ישראל, סימן ו.

למותר לציין כי בכל הכתבים הרבים המספרים פרטים ופרטי-פרטים על חייו של ר' נחמן וקשריו עם הסובבים אותו, כולל תיאור מפורט של מפגשים ושיחות – בכל אלה לא נמצא רמז למפגש או לשיחה כלשהי בינו לבין אשתו (או בנותיו), כגון אלו המתוארים בין הבעש"ט לאשתו ולבתו.

בתיאור מערכת היחסים בסביבתו של הבעל שם טוב אנו מוצאים אותו עומד לעתים קרובות לצד אשתו אל מול הגורם הזר, הגברי: פעם זה אחיה של האישה, הרב והמקובל ר' גרשון, פעם זה אחד מתלמידיו של ר' גרשון (בסיפורי התגלותו של הבעש"ט); ומאוחר יותר אלו הם בני חבורתו של הבעש"ט. גם אם במקרה האחרון אין כמובן יחסים של זרות ועוינות בין הבעש"ט לחבורת החסידים, בכל זאת בולטים היחסים הקרובים יותר שבין הבעש"ט לאשתו.

לעומת זאת, בקצה השני של הקשת מצויים אותם צדיקים שביחס אליהם מודגשת דווקא מערכת היחסים הגרועה בינם לבין האישה שלצדם. באופן כללי, החסידים הם הקרובים לצדיק, ואילו האישה מצויה מן העבר השני, מן הצד שכנגד.

אחד הסיפורים היפים ביותר המצביעים על מערכת יחסים כזו (סיפור יפה על יחסים שאינם יפים כלל), הוא סיפור המובא בשמו של ר' יעקב יצחק 'היהודי הקדוש' מפשיסחה (1766–1813):

פ"א סיפר היהודי הק' ז"ל איך שבא חסיד אחד לפני בי"ד של מעלה והיה לו מליצים הרבה לזכות כי הוא היה נקי מחטא. והיו רוצים לזכות אותו במשפט. ובתוך כך בא מלאך גדול ומלמד עליו חוב אחד. ושאלו לחסיד הנ"ל: מפני מה אתה עשית כן? ולא מצא מענה אך אמר שעשה דבר זה בהכרח מחמת אשתו שהיא הביאתו לדבר זה. ויהי כהשמע [כששמע] המלאך הנ"ל את טענות החסיד פתח פיו בשחוק ואמר: מה זה התירוץ ששמע לקול אשתו? ויצא הפסק מלפני בי"ד של מעלה על החסיד הנ"ל שיקבל עונשו על עונו. ועל מלאך המקטרג יצא הפסק מחמת שפתח פיו בשחוק על החסיד הנ"ל שיבוא בגלגול בזה העולם ולקחת אישה שיהיה כנגדו ונראה האיך יתנהג הוא עם אשתו. וכן היה. ע"כ. והחסידים תפשו

סיפור המעשה הנ"ל שהיהודי הקדוש ז"ל על עצמו סיפר כי מצערותו
תמיד כידוע.⁵⁵

סיפור זה אמנם חריג בעוצמה השלילית שבו, אך ככל שנחפש בכל שאר קובצי הסיפור החסידי – נשות הצדיקים נזכרות בהם מעט מאוד, ואזכור של מערכת יחסים עמוקה ובעלת משמעות בינן לבין הבעל-הצדיק היא כאמור נדירה ביותר. ואולם ראוי לציין כמה מבין הצדיקים הנזכרים בספרים המאוחרים יותר. בין אלה בולטת מערכת היחסים שבין ר' שמחה בונם מפשיסחה (1767–1827) ואשתו רבקה'לה.⁵⁶ בדומה למסופר על הבעש"ט ואשתו, אנו למדים מהסיפורים כי ר' שמחה בונם משתף את אשתו במחשבותיו ואפילו בעבודתו כרוקח בבית המרקחת שלו בפשיסחה.⁵⁷ אך דומה כי הביטוי העמוק ביותר ביחסים שבין בני זוג מצוי בסיפור על אשתו של ר' שלום מבעלז (1779–1855) שעליה נאמר שהייתה מפורסמת ל'בעלת מדרגה' ומבלעדיה לא עשה הרב דבר. מסופר שהייתה מתלווית לבעלה לעתים קרובות אף במחיצת רבנים והייתה נעורה עם בעלה אלף לילות וסייעה לו בעבודת ה' שלו. השיתוף וההדדיות ביחסים שבין ר' שלום מבעלז לאשתו הביאו את החסידים לראות את השניים 'כאדם וחוה קודם החטא' ולתאר את החדר שבו ישבו כגן עדן.⁵⁸ עם זאת, לגבי שני צדיקים אלו אין לנו כל ידיעות או סיפורים המצביעים על יחס חיובי שלהם כלפי נשים ככלל כפי שהדבר בולט אצל הבעש"ט ובסביבתו.

חריג בולט בהתייחסות לאישה ניתן למצוא בחסידות חב"ד, אך יש לזכור כי סיפורי חסידות חב"ד לעולם אינם מעורבים בסיפורי שאר החצרות החסידיים והם, כמו סיפורי חסידות ברסלב, מהווים חטיבה סיפורית בפני עצמה. בספר בית רבי,⁵⁹ ספר ההיסטוריוגרפיה הרשמי של חסידות זו המביא את סיפור תולדותיו

55 י"ק רקץ, נפלאות היהודי, פיטרקוב תרס"ח, עמ' ע"ה. המדובר באשתו השנייה, אחות אשתו הראשונה, שאתה היו כנראה היחסים טובים יותר. סיפור כמעט זהה המוסב על חסיד אנונימי

ראו: ד"ב ארמון, פאר וכבוד, מונקטש תרע"א, סימן יא.

56 כבר איזכורה בשמה ושם אביה וסיפור נסיבות האירוסין שלהם (י' ברגר, שמחת ישראל, פיטרקוב תר"ע, סי' טו), מעידים על יחס אמפטי שאינו מצוי בדרך כלל בסיפורים על צדיקים.

57 ש' משינאווי, רמתיים צופים, ורשה תרמ"א, חלק א, עמ' 243; ע"ז זמלונג, עשר נפלאות, ורשה תרפ"ח, סימן ז, ט, טו.

58 ארמון, פאר וכבוד, (לעיל, הערה 55), סימן יו [טז].

59 ח"מ הילמן, בית רבי, ברדיצ'וב תרס"ב.

של ר' שניאור זלמן מלאדי (1745–1813), נזכרת אשתו בדומה לאשת הבעש"ט כשותפה לבעלה בדרכו. גם אותה, כאת אשת הבעש"ט, ניסו בני המשפחה לשדל לקבל ממנו גט פיטורין וגם היא סירבה.⁶⁰ את נסיעתו של רש"ז למגיד ממזריץ' מתארת המסורת החסידית כבעלת זיקה לדיון התלמודי על יציאתם של תלמידי חכמים ללמוד בהסכמת נשיהם או שלא בהסכמתן:⁶¹

...ועל דרכו והילוכו בקודש [למזריץ'] הסכימה גם אשתו ('מחמת היסורים שהי' להם בבית אביה'), רק שלקחה ממנו ת"כ [תקיעת כף] שלא ישהה שם יותר משנה ומחצה [...] ומאיש נאמן שמענו שזוגתו השיגה עבורו סך שלשים ר"כ ונתנה לו על הדרך וקנה סוס עם עגלה ונסע הוא עם אחיו הררי"ל [ר' יהודה לייב] נ"ע. והנה הוא לקח רשות מזוגתו כנ"ל אך הררי"ל לא לקח רשות כו' ובבואם לאורשא מת הסוס. ותלה רבינו סיבת הדבר על שהררי"ל לא לקח רשות כו'. וא"ל כפי הנראה שאתה אינך צריך לנסוע ע"כ תחזור לביתך ואני אלך לשם. ומכל מה שאשיג שם אחלק גם לך איזה חלק. ומשם הלך ברגליו.⁶²

בהמשך הספר בית רבי מובאים גם סיפורים חשובים על בנותיו של ר' שניאור זלמן מלאדי: בתו הבכורה, פריידא, 'הייתה אישה גדולה וחשובה והייתה חביבה לרבינו והיה אומר בפניה ד"ח [דברי חסידות] ואחיה אדמו"ר האמצעי כשהיה תאב לשמוע איזה עניין מרבינו הי' מבקשה שתשאל היא מרבינו עניין זה מהו ורבינו הי' אומר לה. ואחיה הנ"ל הי' מתחבא את עצמו אז בחדר ההוא והי' שומע'.⁶³ על בתו השנייה, דבורה, מסופר שלפני ראש השנה שמעה מחדרה דרך הקיר שר' שניאור זלמן אמר לחסידיו שיש עליו קטרוג על שאמר דברי חסידות בגילוי כל כך.⁶⁴ לאחר שיצאו החסידים נכנסה אליו וביקשה להיות 'חילוף תחתי'

60 שם, עמ' 2.

61 משנה, כתובות הו; ירושלמי, כתובות ל, ע"א; בבלי, כתובות סב, ע"ב.

62 בית רבי, (לעיל, הערה 59), עמ' 3 הערה ב.

63 שם, עמ' 114.

64 מנהיגים חסידיים רבים התרעמו על נטייתו זו של ר' שניאור זלמן מלאדי לשתף ציבור רחב ברעיונות העמוקים ביותר של תורת החסידות. ראו: ר' אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד (תשמ"ב), עמ' 188-199. עד היום ספר התניא, ספרו של רש"ז, המנסה להביא את בשורת החסידות בדרך בהירה ושווה לכל נפש – מוחרם בחסידויות רבות.

ורק ביקשה שישגיח על בנה,⁶⁵ 'וכן הי' הדבר שתיכף אחר ר"ה [ראש השנה] נפטרה בת רבינו הנ"ל.⁶⁶

אנו מוצאים אם כן שתי תופעות המייחדות את דמות הבעש"ט ואת ספר שבחי הבעש"ט מכל שאר הסיפורת החסידית בכל הנוגע ליחס לנשים: מערכת יחסים של הבנה ושיתוף בין בני הזוג; והתייחסות חיובית ותומכת בנשים בכלל. ייתכן שגישתו הייחודית של הבעש"ט היא שהשפיעה במידת-מה על בני חוגו ועל הכותבים אודותיו להכניס כמות כה רבה של סיפורים העוסקים בנשים לספר שבחי הבעש"ט ולהתייחס אל הנשים בספר זה בביטויים אוהדים וחיוביים יותר.

ביטוי יצירתי מכיוון אחר ליחסו של הסיפור החסידי לנשים בקרבת הבעש"ט ניתן לראות ביצירתו של האמן היהודי יענקל אדלר: 'בתו של הבעש"ט'.

הצייר יענקל אדלר (1895 לודז' – 1949 לונדון) מוגדר על ידי מבקרי אמנות רבים כאחד הציירים החשובים של המאה העשרים,⁶⁷ ובוודאי אחד הציירים היהודיים הגדולים. אדלר עזב את פולין בנעוריו והחל ללמוד ציור בגרמניה. הוא חזר לפולין לתקופה קצרה והיה מפעילי התנועה הרוחנית-תרבותית 'יונג יידיש' בוילנה, בה היה חבר גם אורי צבי גרינברג. עם חזרתו לגרמניה הפך לאחת הדמויות החשובות באמנות הגרמנית שאחרי מלחמת העולם הראשונה. הוא היה קשור לחוגי האומנים בדיסלדורף ויצירותיו נרכשו והוצגו במוזיאונים ונתפרסמו בעיתונות הגרמנית. עם עליית הנאצים נאלץ לברוח מגרמניה, תמונותיו סולקו מן המוזיאונים וממקומות ציבוריים ויצירתו הוכרזה כחלק מן 'האמנות המנוונות'.

65 מנחם מנדל שניאורסון (תקמ"ט-תרכ"ו) המכונה 'צמח צדק' על שם ספרו, היה האדמו"ר השלישי של חסידות חב"ד. אמו נפטרה ב-ג' בתשרי תקנ"ג, והוא גדל בבית סבו, ר' שניאור זלמן מלאדי.

66 בית רבי, עמ' 116. נראה כי במסורת חב"ד השפיע יחסו של רש"ז לנשים על הדורות המאוחרים הרבה יותר מאשר השפיע יחסו של הבעש"ט לנשים על צדיקים אחרים ועל זרמים שונים בחסידות. על היחס לנשים בחסידות חב"ד המאוחרת ראו: נ' לבנטל, 'האישה בחסידות', דימוי 21 (קיץ תשס"ב), עמ' 27-31 וכן: רפפורט-אלברט, (לעיל, הערה 28) נספח ג: 'על גישתם של אדמור"י חב"ד למקומה של האישה בחסידות'.

67 'הארטן, מ' שאפס, ר' סטאניסלבסקי, 'פתח דבר', בתוך: נ' גורלניק, ינקל אדלר, תל אביב 1985, עמ' 7.

חלק גדול מיצירותיו אלו אבדו לחלוטין. בשנת 1933 הוא עבר לפריז ומשם לבריטניה,⁶⁸ ובה חי עד פטירתו.

אף שרוב ימיו אדלר חי ויצר בין גויים, הוא העמיק מאוד ביצירותיו בנושאים הקשורים לעולם היהודי האנושי והרוחני. ציורים רבים עסקו בנושאים יהודיים: הוא צייר את הוריו ואת חיי המשפחה היהודיים, רבנים וחסידים, חיילים יהודיים עטורי תפילין ואף דמויות כדוד המלך כפי שראהו בעיני רוחו. הוא שילב ברבים מציוריו מנהגים וחפצים יהודיים כברכת כהנים, ארבעת המינים, קלף של מזוזה, קטעי תפילה ועוד. במסגרת חיפושיו אחר הביטוי האמנותי היהודי גידל אדלר זקן, לבש בגדי חסיד ונסע בשנות השלושים לחצרו של הרבי מאוסטרובצה⁶⁹ ונדד בקהילות יהודיות נוספות בפולין.⁷⁰

גם בסוף ימיו בבריטניה (1941–1949), חזר לעסוק בנושאים יהודיים, חלקם בעקבות השואה ובהשפעתה. אחת מאותן 'יצירות יהודיות' היא תמונת 'בתו של הבעש"ט'. הציור משנת 1943 מצויר בטכניקה אופיינית לאדלר: צבע שמן, חול ודבק על בד. האישה מופיעה בציור כדמות המרכזית, בדרך התואמת את דמותה של אדל בסיפור החסיד. הדמות הגברית המוסתרת מעט מאחוריה נראית שולית וחסרת ייחוד לידה. האם זה בעלה או אחיה? שתי האפשרויות מתאימות לרוח הדברים בסיפורים – גם אחיה וגם בעלה של אדל היו דמויות שוליות הרבה יותר ממנה.

מכל הדמויות הנשיות בסיפורת החסידית, רק הנשים שבחיי הבעש"ט, אשתו ובתו, יכולות היו לעורר התייחסות חודרת ורגישה של אמן.

68 מבקר האמנות הרברט ריד אמר כי בואו של אדלר לבריטניה היה מאורע חשוב בתולדות האמנות האנגלית. ראו: ל' קניג, יהודים באמנות החדשה, תל אביב תשכ"ב, עמ' 146.

69 ר' יחזקאל הלוי מאוסטרובצה (תרמ"ז–תש"ג). נספה בשואה.

70 י"מ ניימאן, 'יאנקל אדלר', לעטערארישע בלעטער: יאנקל אדלר נומער (ינואר 1935), עמ' 114.

יענקל אדלר, 'בתו של הבעש"ט' (1943)

